

Nogmaals de wijknederzettingen bij Woudrichem

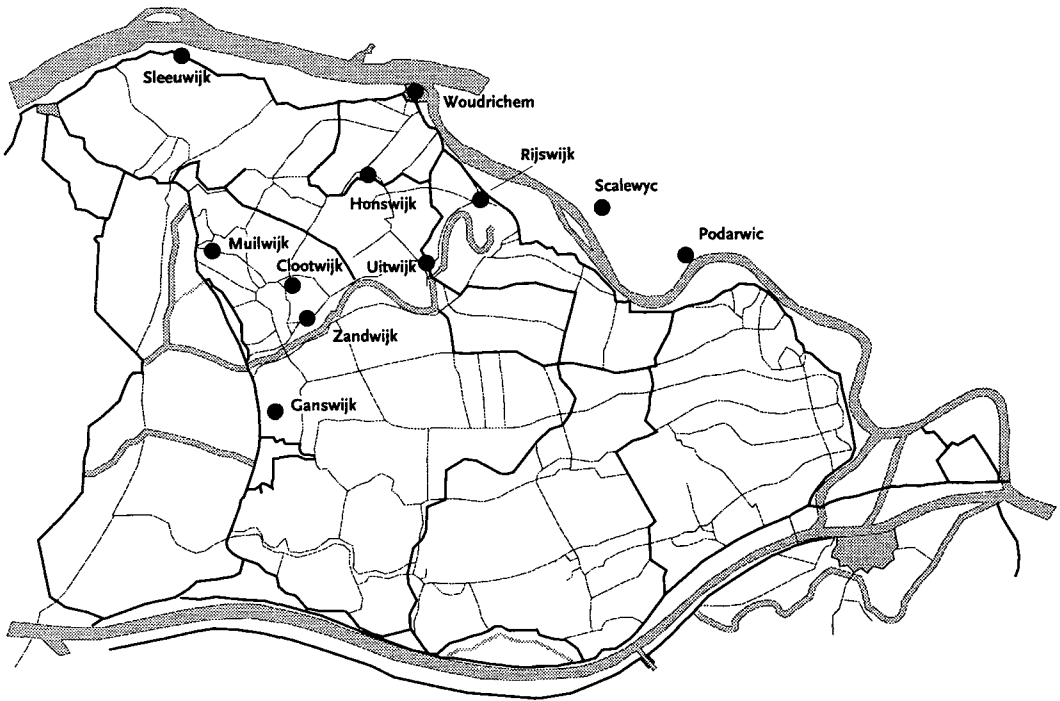
B.W. BRAAMS

Over de nederzettingen met het element 'wijk' is al meermalen geschreven. Het stadje Woudrichem heeft in de historische literatuur minder pennen in beweging gebracht. Toch is de aanwezigheid van een groep nederzettingen met namen op -wijk in een krans rond Woudrichem al bijna 50 jaar geleden opgemerkt door Hardenberg (1953). Vaak (en ook nog recent) werden de wijktoponiemen in het Nederlandstalige gebied teruggevoerd op het Latijnse *vicus* en in verband gebracht met vroegere handelsnederzettingen (bijvoorbeeld Moerman, 1956); een interpretatie waarmee ik in dit geval niet uit de voeten kon. Ik heb in mijn proefschrift aansluiting gezocht bij de studie van Leopold Schütte over Wik als 'Siedlungsbezeichnung' uit 1976. Deze auteur bestudeerde de plaatsnamen met wik als element in West-Duitsland, Nederland en Engeland. De groep wijknamen bij Woudrichem past heel goed bij het beeld dat Schütte heeft geschetst. Een van zijn conclusies was dat het element *wik* geen leenwoord is uit het Latijn, maar een oorspronkelijk Germaans woord voor omheining, waaruit zich verschillende betekenissen hebben ontwikkeld. Het komt mij voor dat aan het werk van Schütte in het Nederlandse taalgebied nog te weinig aandacht is geschonken. Met deze wat dieper gaande studie van de groep wijknederzettingen bij Woudrichem wil ik bijdragen aan de kennis van dit verschijnsel en tevens de aandacht vestigen op de genoemde studie, waarin het vraagstuk van de wijknederzettingen in een internationaal verband is belicht.

Voorafgaand aan het onderzoek van de wijktoponiemen bij Woudrichem volgt hier eerst een overzicht van het materiaal (zie kaart p. 83).

Binnen de huidige gemeente Woudrichem

- Rijswijk (1076-1081 *Riswic*):
In de Middeleeuwen een zelfstandige parochie met een eigen dorpsgebied, nu een dorpje aan de dijk van de Heusdense Maas.
- Uitwijk (1108 *Utwic*):
Eveneens in de Middeleeuwen een zelfstandige parochie, afzijdig gelegen in een ruime bocht van de Alm. Er was een adellijk geslacht gevestigd.
- Honswijk (circa 1280 *Honsewike*):
Een nederzetting van een of enkele boerderijen, tussen Woudrichem en Almkerk. De nederzetting viel onder Woudrichem. De Honswijkse polder behoorde daarentegen tot het grondgebied van Rijswijk.
- Zandwijk (1233 *Zantwic*):
Twee kilometer ten westen van Uitwijk gelegen aan de Alm, omvatte slechts enkele boerderijen. Vlakbij de rivier stond hier de motteburcht Altena (in 1327: *dat stienhuys te Zandwijk*).
- Klootwijk (1396 *Clootwijk*):
Ongeveer een kilometer ten noorden van de burcht Altena ligt de hoeve Klootwijk. Deze was als leen afhankelijk van de hofstede Altena.
- Muilwijk (1327 *Muylwijck*):
Lag nog weer een kilometer verder naar het noordwesten; er was ook een leenhoeve. Incidenteel wordt Muilwijk in 1327 en 1439 een gerecht genoemd. Muilwijk behoorde echter tot de parochie en het gerecht van Almkerk.
- Ganswijk (1338 *Gansewic*):
Was nooit meer dan enkele boerderijen groot. Het ligt ongeveer een kilometer ten zuiden van Almkerk en behoorde tot het gerecht Emmikhoven.

De wijktoponiemen bij Woudrichem.

Binnen de huidige gemeente Werkendam

- Sleeuwijk (1268 *Slewijck*): Ten westen van Woudrichem aan de Merwede gelegen, met bebouwing op de dijk en enkele boerderijen in het land op de zogenaamde Rijswijkse stroomrug. Sleeuwijk was een zelfstandige parochie.

Binnen de huidige gemeente Brakel

- Poederoyen (circa 850 *Podarwic*, midden-14e eeuw *Poderoye*): Een zelfstandige parochie aan de oostzijde van de Heusdense Maas. De hoge rechtsmacht was een leen van de heren van Altena.
- Schalkwijk (1178 *Scalcwije*): Een bezit van de heren van Altena. Later alleen nog bekend als een polderafdeling, enkele kilometers ten noordwesten van Poederoyen, tegenover Rijswijk.

De relatie van de wijktoponiemen tot Woudrichem lijkt sterk. Men moet echter rekening houden met de mogelijkheid dat Poederoyen en Schalkwijk, ondanks hun geringe afstand tot Rijswijk en Woudrichem, tot een andere nederzettingsgroep behoren. In tegenstelling tot andere publicaties heb ik Gantelwijk niet bij het studiemateriaal betrokken. Deze plaats komt voor op 19e-eeuwse kaarten en zou liggen aan de Uppelse Dijk, ongeveer ten noorden van Almkerk. Voor zover ik na kon gaan is Gantelwijk een artefact uit de tijd van het eerste kadaster. Ook heb ik Wijk (bij Aalburg) niet meegenomen. Sommigen brachten het in verband met Uitwijk, maar ik zie geen duidelijk geografisch of historisch verband.

DE WIJKNAMEN NADER BESCHOUWD

Naar huidige inzichten betekent het bestanddeel wijk in deze plaatsnamen gewoon *nederzetting*. Künzel, Blok en Verhoeff geven in het toonaangevende *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot*

1200 (1989) als betekenis: *nederzetting, vaak met bepaalde functie*. Wijk, en onder andere ook vic, zou afkomstig zijn van een Germaans woord, dat in zijn oorspronkelijke betekenis een omheining of begrenzing aangaf. Hier moet in het bijzonder worden verwezen naar de genoemde dissertatie van Schütte (1976), die de wijknamen in Westfalen en Nederland naamkundig en geografisch heeft bestudeerd. Daarbij kwamen zowel de nederzettingen met de naam Wijk, als die waarin wijk wordt vooraf gegaan door een bepaling, aan de orde. Het gaat om nederzettingen, oorspronkelijk vaak slechts één boerderij, met een gesloten verkaveling, omheind of afgebakend en passend in de organisatievorm van de hoven, zonder zelf per se hof of curtis te zijn. Onderscheid kan worden gemaakt naar de aard van het eerste lid, de bepaling. De meeste wijknamen vallen in een van de volgende categorieën.

Bij een grote groep is het eerste lid een woord dat oriëntatie aangeeft. In onze verzameling behoort daartoe Uitwijk, waarbij 'uit' wordt opgevat als 'nederwaarts' gelegen, in tegenstelling met een eventueel Opwijk. Windrichtingen als eerste lid komen ook vaak voor.

De tweede groep heeft een natuurwoord als eerste lid. We zien dit ook vaak bij de heemnamen, die teruggaan tot de Frankische tijd. Rijswijk, Ganswijk en Zandwijk horen in die categorie. Sleeuwijk wellicht ook (naar Sleet of Sleetdoorn), maar daarbij is ook een andere verklaring denkbaar, uitgaande van de soms voorkomende schrijfwijze 'Selewijk'.

Een derde categorie is die met een persoonsnaam. Deze vorm komt naar verhouding minder vaak voor dan bij de heemnamen zoals Woudrichem. Honswijk wordt er toe gerekend (Künzel et al., 1989).

Er is evenwel ook geopperd dat Honswijk samenhangt met de functiebenaming hond, een middeleeuwse benaming voor een gerechtsdienaar (Van Berkel & Samplonius, 1989). Een variant met een functienaam is Schalkwijk, waarin schalk vermoedelijk knecht betekent.

In ons gebied resteren dan nog: Klootwijk, mogelijk naar een rond of ovaal perceel genoemd, Muilwijk en Podarwic. Voor Muilwijk heeft zich nog geen verklaring aangediend. Verder is er dan nog Podarwic, het latere Poederoyen. Het eerste lid kan modder betekenen, maar zou ook afgeleid kunnen zijn van een persoonsnaam. Het *Plaatsnamenboek* van Van Berkel en Samplonius geeft er de voorkeur aan het te verbinden met *podero*, dat kalf of veulen zou betekenen.

De reacties uit het Nederlandstalige gebied op het werk van Schütte waren verschillend. Blok (1977) heeft de visie overgenomen dat wijk in dit verband geen leenwoord uit het Latijn (*vicus*) is, maar een oorspronkelijk Germaans woord voor omheining. In het *Lexicon van Nederlandse toponiemen* (Künzel et al., 1989) wordt wijk verklaard met 'Oudnederlands wic, nederzetting, vaak met bepaalde functie'. De veel geciteerde Vlaamse naamkundige Gysseling bleef het Germaanse wijk als een waternaam zien en zag wijk in plaatsnamen nog als afkomstig van het Latijnse *vicus*, met de betekenissen havenstad, handelsstad of dochternederzetting (Gysseling, 1986, pp. 11-18). Met laatstgenoemde aanduiding komen we dichterbij de verklaring van Schütte, maar Gysseling gaf niet aan hoe het verband tussen *vicus* en dochternederzetting kan worden gelegd. Claes volgde Gysseling met 'secundaire nederzetting, wijk, straatdorp', en hield het ook op een leenwoord uit het Latijn (Claes, 1987, pp. 46 e.v.). Van Berkel en Samplonius hanteerden vooral de betekenis 'vestigingsplaats' en noteerden dat dit teruggaat op het Latijnse *vicus*. De kwestie van Germaanse of Latijnse herkomst van wijk laat ik hier rusten, maar ik raad iedereen die het interesseert aan de dissertatie van Schütte (1976) te bestuderen.

Van belang blijft de waarneming van Blok, die in 1965 stelde dat de in Nederland voorkomende wijknamen qua ouderdom uiteenvallen in twee groepen. De oudste groep, vooral in het rivierengebied, zou een groep koopliedenederzettingen kunnen zijn geweest, maar *vicus* zou

ook betrekking kunnen hebben op een agrarische nederzetting of woning. Vanaf het begin van de 12e eeuw is in Holland en westelijk Utrecht nog een tweede groep nederzettingen met een wijknaam ontstaan, die voornamelijk het karakter van een veenontginning of een late verkaveling op de aangrenzende klei hebben. Interessant is nog, dat wijk als zelfstandig naamwoord in het bestudeerde gebied enkele malen in een oorkonde voorkomt. In een uitspraak van graaf Willem III van Holland uit 1307 betreffende een hoog opgelopen geschil, wordt gesproken over doden en gewonden die gevallen zijn *alse de wijch gevochten was te Sleewijch, int jaer onz Heren MCCC ende zevene*. In een vervolgoorkonde uit 1308, wordt gesproken van gevangenen *die ghevanghen waren te Sleewijch in den wijch* (Korteweg, 1948, nrs. 43 en 46). Er was dus een gebied in Sleeuwijk dat 'de Wijk' heette. Schütte geeft hiervan ook voorbeelden in Westfalen (1976, pp. 259-261).

DE OUDERDOM VAN DE WIJKNEDERZETTINGEN
Schütte bestudeerde in eerste instantie de wijknamen zoals die in Westfalen bekend zijn. Een frappant gegeven uit dat gebied was, dat de wijknamen er voorkomen in nesten en vaak in combinatie met heemnamen. De laatstgenoemde lijken daarbij wat ouder te zijn. De auteur rekent dit nederzettingenspatroon tot de Frankische ontginningsperiode en denkt daarbij aan de 9e of de 10e eeuw, met de aantekening dat het element wijk nog meerdere eeuwen productief is gebleven in de vorming van plaatsnamen. Schütte acht het van betekenis dat de oudst bekende wijk-naam in Midden-Nederland ligt: Meinerswijk (814-815, ten noorden van Elst in Gelderland). In Engeland komt ook een flink aantal wik-namen voor; deze zouden zelfs terug kunnen gaan tot de 7e eeuw.

De heemnaam Woudrichem heeft een Franckisch karakter. De heemnamen in het deltagebied kunnen teruggaan tot 700 (Henderikx, 1987, p. 47). Iets zuidelijker komen verschillende plaatsnamen voor met een vermelding in de 9e

eeuw. Dit ondersteunt de gedachte dat Woudrichem kan dateren uit de 8e of de 9e eeuw. De plaats had het karakter van centrumplaats en van moederparochie. In tegenstelling tot bijvoorbeeld Heusden is het stadje Woudrichem ontstaan uit een agrarisch dorp met een eigen grondgebied.

Van het Woudrichem uit de Vroege Middeleeuwen is helaas vrijwel niets bekend. De oudste schriftelijke vermelding is waarschijnlijk een aantekening in een goederenlijst van de abdij te Werden uit de 10e of de 11e eeuw. Vervolgens is er een Utrechtse oorkonde uit 1178, waarin een conflict over de tienden van Woudrichem wordt opgelost. Dit is de eerste aanwijzing voor het bestaan van een parochiekerk. Een handvest voor de stad ontvangt Woudrichem in 1356 (Korteweg, 1948, nr. 109). Evenwel, al lang voor die tijd wordt in een oorkonde van de graaf van Holland uit 1283 gesproken van de poorters van Woudrichem, die op bepaalde dagen tolvrijheid hebben, en van de jaarmarkt te Woudrichem. In een oorkonde van 1307 van de Hollandse graaf

De verspreiding van Karolingisch draaischijfaardewerk in Nederland (naar Van Es en Verwers, 1994).

Uitwijk en Eng op de Chromotopographische Kaart (1888).

is sprake van *de porte van Woudrichem* (Korteweg, 1948, nrs. 25 en 43). Woudrichem is dus in de 13e eeuw een handelsplaats, maar we weten niet wanneer die functie is ontstaan. Van grote betekenis is het nooit geworden.

Archeologisch is de stad alleen onderzocht bij de restauratie van de laatgotische kerk. Daarbij werden resten gevonden van een oudere bakstenen kerk die uit de 14e eeuw zou kunnen stammen. Niettemin was Woudrichem al vanouds een steunpunt van de Utrechtse kerk, in het bijzonder van het Kapittel van Oudmunster. De oude relatie met het Frankische bisdom dat in 695 werd gesticht, versterkt de gedachte dat Woudrichem een steunpunt is geweest bij de Frankische verovering van het mondingsgebied van de grote rivieren (Blok, 1979). Helaas is er

in de bronnen weinig houvast; het oudste aan Woudrichem is zijn heemnaam. Toch was Woudrichem de hoofdplaats van het Land van Altena en, al lang voor dit begrip in zwang kwam, was het de hoofdplaats van de Woudrichemmerwaard, die als zodanig wordt vermeld in een oorkonde uit 1230.

De wijknederzettingen liggen alle binnen het gebied van de hoge rechtsmacht van Altena en daarmee binnen het oude graafschap Teisterbant. Het zijn nederzettingen op de oeverwallen van de Alm of op de Rijswijkse stroomrug, met uitzondering van Sleuwijk, dat aan de Merwede ligt. Ze behoren op het eerste gezicht tot de vroegmiddeleeuwse ontginningsfase, die globaal geplaatst kan worden tussen 700 en 1000. Dit is de ontginningsfase van de stroomruggen. De laatmiddeleeuwse ontginningsgolf in het rivierengebied, die van de kommen, heeft zijn zwaartepunt tussen 1100 en 1300, maar deze

leidde zelden tot nieuwe nederzettingen. De ontginning van de komgronden had doorgaans plaats vanuit de bestaande nederzettingen (Braams, 1995).

Gegeven de ligging op de stroomruggen en met als achtergrond de studie van Schütte, kan worden verondersteld dat de groep nederzettingen waar het hier om gaat, geheel of grotendeels teruggaat tot de Vroege Middeleeuwen. Deze veronderstelling wordt gesteund door twee feiten. Het eerste is al genoemd door Hardenberg: het voorkomen van materiaal uit de Vroege Middeleeuwen. Het gaat doorgaans om aardewerkscherven, gevonden op de oude woongronden (Modderman, 1953; Hendriks, 1990). De 9e eeuw is vertegenwoordigd in Uitwijk, Zandwijk-Altena en bij Muilwijk. Scherven die teruggaan tot de 10e eeuw werden gevonden in Ganswijk. Het zijn scherven van Karolingisch draaischijfaardewerk, dat wellicht via Dorestad uit het Rijnland was geïmporteerd (Van Es en Verwers, 1994, pp. 184-188) (zie figuur op pag. 85). Het tweede is het voorkomen van engen. Bij de grotere nederzettingen Rijswijk en Uitwijk is een bouwlandcomplex aanwezig met de naam Eng. In het rivierengebied worden de engen beschouwd als te dateren voor het jaar 1000 (Blok, 1958, p. 1).

Er valt ook nog iets te zeggen over andere nederzettingen in de omgeving. Op de zuidelijke oeverwal van de Alm liggen Emmikhoven en Waardhuizen, elk met een eng. Aardewerkscherven gaan ook hier terug tot de 10e eeuw, met de aantekening dat er bij Waardhuizen ook nog een donk ligt met bewoningsresten uit de prehistorie. De namen Emmikhoven en Waardhuizen passen in principe goed in het toponymisch materiaal van vóór het jaar 1000. Dat laatste geldt ook voor Uppel, dat vlakbij Klootwijk en Muilwijk ligt. Uppel behoort ook tot een groep oude toponiemen. Het is waarschijnlijk een lo-naam. Er werden aardewerkresten gevonden uit 8e, 9e en 10e eeuw. Blok rekent de dorpen met lo-namen, zoals ook Andel, tot de oude ontginningen op de stroomruggronden (1963, p. 473).

Henderikx (1987, Bijlage 11) heeft voor het gehele deltagebied van Rijn en Maas onderzocht welke nederzettingenamen in schriftelijke bronnen van vóór 1000 voorkomen. Daaruit blijkt dat de oudste vermeldingen van wijknamen in het deltagebied dateren uit het midden van de 9e eeuw. Het zijn respectievelijk Poederoyen als Podarwic in circa 850, Rijswijk (Gld.) in circa 860; Vreeswijk in circa 860, verder Zandwijk (bij Tiel) in circa 893 en Wijk (bij Duurstede) in 948. Opvallend zijn in dit korte lijstje Podarwic en de Gelderse nederzettingen Rijswijk en Zandwijk, met namen die ook in het Land van Altena voorkomen. Het lijkt daarom niet gewaagd om voor de gehele groep wijk-namen bij Woudrichem aan te nemen dat deze dateert uit de periode 850-1000. Anders gezegd: er zijn op naamkundige gronden geen bezwaren tegen die datering. De hypothese van een ontstaansperiode tussen 850 en 1000 zal ik trachten te toetsen aan de natuurlijke omstandigheden in het betrokken gebied.

DE NATUURLIJKE OMSTANDIGHEDEN IN DE ONTGINNINGSPERIODE

De bodemkundige situatie in het gebied langs de Alm is complex. Bodemkundigen verdelen de bovenste afzettingen langs de Alm naar hun ontstaansperiode in vier groepen. De oudste zijn de afzettingen van Tiel 0 en Tiel I (Harbers, 1990, p. 20). Voor ons doel kunnen deze worden samengenomen, ze zijn gevormd vóór of uiterlijk in de Romeinse tijd. Latere afzettingen worden aan de periode Tiel II toegeschreven. Ze zijn gevormd na de Romeinse tijd. De hoofdperiode van Tiel II valt tussen 250 en 600 na Chr. De jongste afzettingen langs de Alm worden gerekend tot Tiel III, welke periode geacht wordt te beginnen rond 850.

Van belang is het onderscheid tussen de afzettingen van Tiel 0 en Tiel I enerzijds en die van Tiel II anderzijds. De laatste moeten zijn ontstaan ná de doorbraak van de Maas naar de Alm. In het gebied tussen Giessen en Almkerk heeft deze doorbraak geleid tot een gedeeltelijke

erosie van de oudere oeverwallen en een verplaatsing van materiaal, die hier en daar forse vormen heeft aangenomen (Harbers, 1990, pp. 21-22). Dit materiaal is stroomafwaarts weer afgezet. Zo is bij Almkerk een nieuwe stroomrug gevormd waarop Uithoven (de latere kern van Almkerk) en Ganswijk zijn ontstaan. Voor de nederzettingsgeschiedenis gaat het vooral om de vraag, wanneer de verjonging van de Almstroomrug door de Maas heeft plaats gevonden. Bodemkundigen dateren deze ontwikkeling in de geologische periode Tiel II, dat is tussen 250 en 600 na Chr. De moeilijkheid is evenwel dat op historische gronden de verlegging van de hoofdstroom van de Oude Maas naar de Alm ná 600 wordt geplaatst. De Alm moet toen een dynamische rivier zijn geweest, gezien de erosie en sedimentatie. Ook thans is de resterende stroom plaatselijk nog ruim 60 meter breed (de Wijde Alm). Men moet aannemen dat deze rivier zeker enkele eeuwen heeft gefunctioneerd. Het zou kunnen zijn dat aan deze grote activiteit een vrij abrupt einde is gekomen na de doorbraak bij Rijswijk naar de Waal in de 9e of de 10e eeuw. Het Maaswater ging toen steeds meer richting Woudrichem stromen. Hierdoor verzandde de Alm. Het einde van dat proces was de afdamming tussen Giessen en Rijswijk, die vóór 1230 wordt gesteld. Het verzanden van de Alm bij Rijswijk bood aan kolonisten de gelegenheid de recente oeverwallen te gaan ontginnen. De nederzettingen op deze verjongde oeverwallen werden dus mogelijk na de doorbraak van de Maas naar Woudrichem, in de 9e of de 10e eeuw.

De in de vorige paragraaf ontwikkelde hypothese dat de wijknederzettingen zouden dateren uit de periode 850-1000, is dus goed te plaatsen in de geschiedenis van de Alm en van de Maas.

BEWONERS EN RECHTSVERHOUDINGEN

Zoals overall gaat de oudste schriftelijke informatie over de kerk en over de heren. Met betrekking tot de heren is er enige informatie in de bronnen uit de 13e eeuw. Over de gewone

man weten we dan nog niets. De hoge rechtsmacht werd in het gebied, dat het Land van Altena zou gaan heten, uitgeoefend door de heren van Altena (bekend sinds 1143). Het geslacht dat zich naar zijn burcht Van Altena noemde, lijkt afkomstig te zijn geweest uit het naburige Uitwijk, waar reeds in de 11e eeuw een adellijke familie zetelde. De heren van Uitwijk en hun opvolgers, de heren van Altena, hadden in ruime mate eigen grondbezit. Ze hebben hiervan ook grote eenheden beschikbaar gesteld aan kloosters. Zo is in De Werken een uithof gevormd van de Premonstratenzerabdij in Floreffe, die later aan de dochterabdij in Postel kwam. In Den Doorn bij Almkerk is een grote uithof ontstaan van het Benedictijnenklooster Oostbroek bij Utrecht. Ook hadden zij bezit en rechtsmacht in Brakel en Poederoyen, die oorspronkelijk niet tot de Bommelerwaard behoorden. De invloedssfeer van de heren van Altena en hun voorgangers reikte van de omgeving van Brakel tot aan Werkendam. In dit gebied speelden vermoedelijk geen andere grootgrondbezitters een rol van betekenis. Voor de rechtsmacht in hun gebied waren de heren van Altena leenman van de graaf van Kleef. Deze had op zijn beurt de rechtsmacht in delen van Teisterbant weer ontvangen van de bisschop van Utrecht. Het geslacht Van Uitwijk-Van Altena behoorde ongetwijfeld tot de Frankische adel, dan wel tot aan de Frankische machthebbers gelieerde adel.

De lage rechtsmacht in de dorpen was een leen van Altena en werd uitgeoefend door gerechtsheren die als nakomelingen van de vroegere grondheren kunnen worden beschouwd of als verwanten van de heren van Altena. De aanwezigheid van grondheren met allodiaal goed is op grond van de situatie in de Late Middeleeuwen in elk geval aannemelijk voor Woudrichem, Uitwijk, Andel en Giessen.

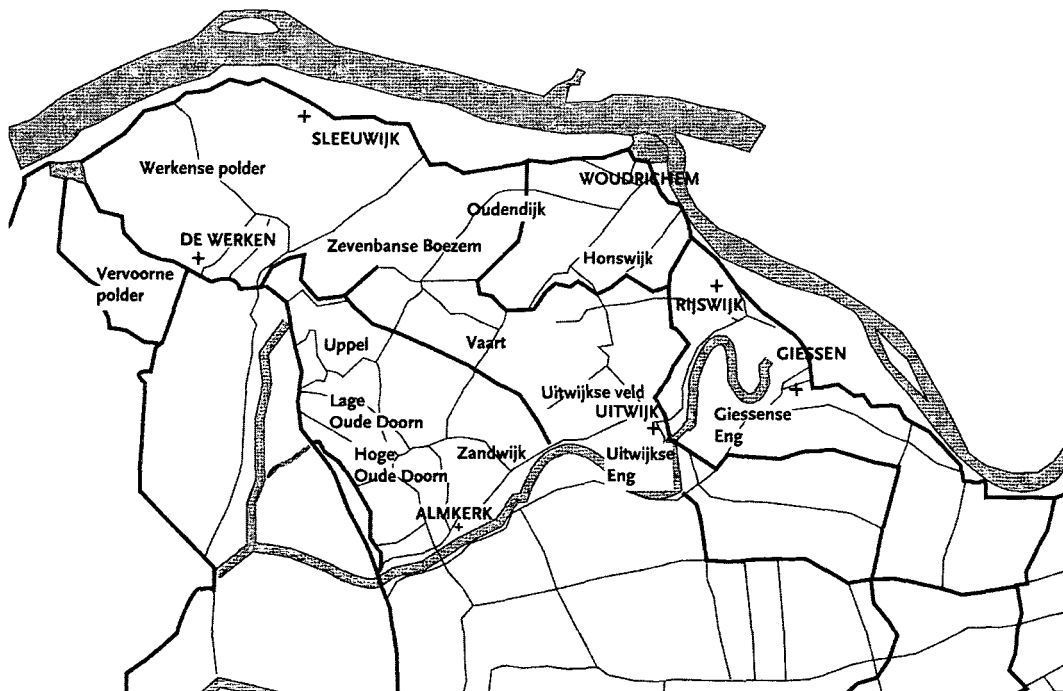
De heren van Altena voerden vanaf de 13e eeuw een wapen met twee staande vissen, de traditie spreekt van zalmen. Een soortgelijk wapen werd gevoerd door enkele geslachten in Rijnland-Westfalen, maar vroege familiebanden

zijn nog niet aangetoond. Dit wapen werd eveneens gevoerd door de heren van Uitwijk, maar ook door die van Rijswijk, Giessen, Andel en Emmikhoven. De hiervoor aangeduide oude grondheerlijkheden wijken in hun wapentraditie dus niet af van de dorpen waarin het geslacht van Uitwijk-Altena herkenbaar regeerde. Ook de latere stad Woudrichem en de heerlijkheid Almkerk (ontstaan bij de burcht Altena uit drie kleine gerechten, Zandwijk, Uppel en Uithoven) voerden een wapen met twee vissen. Onderlinge huwelijksbanden tussen de leidende families in de verschillende dorpen zijn aantoonbaar. Het geheel van deze elite lijkt op een familiegroep of clan, onder leiding van het geslacht Van Uitwijk, later Van Altena. In de volgende eeuwen blijkt dat ook de families, die zich naar hun vrijliggende hoeve Van Weyborch, Van Muilwijk, Van Clootwijk of Van Honswijk noemen, en ook het geslacht De Borggreve, tot deze elite behoorden.

Kan er wat gezegd worden over de herkomst

en sociale status van deze mensen? De lieden die in de 13e eeuw zich noemen naar een van de plaatsnamen in het betrokken gebied, zijn ongetwijfeld vrijen, in een aantal gevallen zelfs edelen. Daarmee is nog niets met zekerheid gezegd over de stichters of ontginners van deze nederzettingen. Het zou mogelijk zijn dat het in zijn totaliteit om één grondheer en een aantal horigen ging. Dat is echter in strijd met het latere gebruik van hetzelfde wapenteken (de twee vissen), met het gebruik van eigen achternamen en met de opgetreden verzwagering. Meer waarschijnlijk is het dat de ontginners in de verschillende nederzettingen vrije mensen waren, die tezamen een rechtskring vormden. Meteen moet daarbij worden opgemerkt dat het toponiem Schalkwijk wijst op een bewoner die een horige, althans een ondergeschikte was. Maar

De Woudrichemmer Waard tussen Alm en Merwede (de historische westelijke begrenzing van deze waard, tevens de grens met de Dordrechtse Waard, is niet exact bekend).

zoals in de inleiding werd vermeld, behoren Schalkwijk en Poederoyen niet met zekerheid tot de Woudrichemse nederzettingsgroep.

We hebben hier te maken met een ander patroon dan de ontginning van gronden in het kader van een hoforganisatie door horigen onder leiding van een heer. De boerderijen op Ganswijk, Muilwijk en Klootwijk hadden niet het karakter van mansi, ze waren vermoedelijk ook groter dan de klassieke mansi of hoeven van circa 16 morgen. Ook de situering van deze 'Einzelhöfe' maakt een heel andere indruk dan die van de ons bekende mansi, die immers meestal op een rijtje dicht bij de hof lagen.

WIJK, NEDERZETTING MET BEPAALDE FUNCTIE

Welk beeld ontstaat wanneer we de verschillende inzichten uit de literatuur op de wijknederzettingen bij Woudrichem proberen toe te passen? Ik begin met de opties: een wijk is een dochternederzetting en een wijk is een nederzetting met een bepaalde functie. Dochternederzettingen ontstaan vanuit een ouder centrum. Welk dat hier is geweest is niet met zekerheid bekend. Op geografische en historische gronden komt Woudrichem het meest in aanmerking.

Het is aannemelijk dat Woudrichem er al was toen, waarschijnlijk nog in de 9e eeuw, het laatste deel van de Heusdense Maas ontstond. Het Maaswater kwam toen in toenemende mate op de Waal. Vanaf Woudrichem werd de gecombineerde rivier Merwede genoemd. Blok achtte de ligging van Teisterbant in de Karolingische tijd van strategische betekenis, met een verwijzing naar de aanwezigheid van het handelscentrum Tiel (Blok, 1963, p. 472). Naast de Waal was de Maas voor de Franken stellig een belangrijke scheepvaartroute. De positie van Woudrichem was dus ook van strategisch belang. Het adellijke geslacht dat hier de macht had, zal ook de taak hebben gehad om voor rust en veiligheid te zorgen.

Vanuit dit centrum zouden dan, mogelijk al in de 9e eeuw, nederzettingen zijn gesticht.

Voor de veiligheid kunnen omheiningen zijn gemaakt van vlechtwerk en horden. Deze wijken hebben zich dan verder ontwikkeld tot kleinere of grotere nederzettingen. Natuurlijk zijn deze wijken niet allemaal tegelijk gesticht, en mogelijk ook niet allemaal direct vanuit Woudrichem.

Dan rijst de vraag wat de bijzondere functie van deze nederzettingen kan zijn geweest. Uit het onderzoek van Schütte, met name dat van de Engelse wijken, komt een aantal mogelijkheden naar voren: een plaats voor zoutwinning en/of zouthandel, een zogenaamde *Berewick*, de van een manor afhankelijke, vooruitgeschoven hof, waar zomergraan, vooral gerst, werd verbouwd of een zomerverblijf voor een kudde, behorend bij een manor (in het Domesday Book uit 1086 komen tal van dergelijke 'wike' voor, met voor die tijd grootschalige veehouderij, bijvoorbeeld 50 ooien of 12 koeien) (Schütte, 1976, pp. 108-110 en 118-119).

Het zijn dus geen handelsnederzettingen: de overeenkomst is dat het gaat om terreinen voor productie. Vrijelijk hierop variërend kunnen de volgende gedachten worden ontwikkeld. Zoutwinning en zouthandel zijn voor onze situatie wel uit te sluiten. Even kan men nog denken aan aardewerkindustrie, maar die zou sporen hebben achtergelaten. Bij de teelt van zomergewassen kan men ook aan vlas denken en aan linnenfabricage. Echter de teelt en de verwerking van vlas zijn arbeidsintensief en passen daarom al niet bij een jonge ontginning, eerder in een ouder en verder ontwikkeld agrarisch landschap. Grootschalige teelt van vlas valt dus af. Blijft de mogelijkheid van grootschalige teelt van haver en/of gerst. De veehouderij komt natuurlijk ook in aanmerking. Daarbij ging het vermoedelijk niet om schapen of varkens. Deze diersoorten waren om verschillende redenen niet goed thuis op de vochtige rivierkleigronden. Waaraan men wel kan denken, is het fokken van runderen en/of paarden. Stelt men zich dit enigermate grootschalig voor, bijvoorbeeld met minimaal 12 fokdieren, dan is duidelijk dat

die bedrijvigheid geen plaats kon hebben op de traditionele mansi van de horigen, die niet meer dan 14 ha groot waren en waarop een gezin vrijwel alles voor zijn levensonderhoud moest zien te verwerven. Op de hoven werden grotere aantallen vee gehouden. Voor de Nederlandse omstandigheden hebben we sporadisch gegevens van kloosterboerderijen en dan nog uit een latere tijd. Op de hoeve van de abdij van Berne beschikte men in 1183 over 30 merries. De uithof Aalburg van de abdij Sint-Truiden was kleiner van schaal: in 1263 is er sprake van 12 merries en 6 melkkoeien. Op de abdijs hoeve van Mariënweerd bij Beesd was in de 15e eeuw vooral de paardenfokkerij van belang. Gezien het aantal op de markt gebrachte dieren moeten er rond 1490 minstens 30 fokmerries zijn geweest. In de schaarse gegevens komen grote aantallen paarden voor maar geen grote koppels runderen.

Moet het stichten van dochternederzettingen die niet gericht waren op het produceren van voedsel voor de plaatselijke bevolking maar op grotere aantallen dieren, niet worden geïnterpreteerd als een commerciële activiteit? Kan men zich voorstellen dat dit allemaal gebeurde voor rekening en risico van die ene grootgrondbezitter, die als een spin in het centrum van dit netwerk zat? En zou die de leverbare runderen en/of paarden alleen met andere hoven hebben uitgewisseld tegen artikelen waaraan ter plaatse gebrek was? Dan onderschatten we de mogelijkheden van de handel op de Waal en de Merwede. Zouden de kooplieden uit Tiel en Bommel de haven van Woudrichem niet hebben aangedaan om hun diensten aan te bieden? Jonge dieren waren weliswaar geen product voor de *Fernhandel*, maar vraag zal er zeker zijn geweest. Wellicht hebben de afdrachten die producenten aan grondheren verschuldigd waren hierbij voorop gestaan. Mogelijk was de economie van de dochternederzetting aanvankelijk geheel verweven met die van de moedernederzetting. In de loop van de tijd zal bij de verdere uitbouw van de wijken meer economische zelfstandigheid zijn ontwikkeld. Door ontginningen kon-

den de nieuwe nederzettingen nog groeien, de een wat meer dan de ander. Wat we zien is dat in de onderhavige groep Rijswijk, Uitwijk en Sleewijk zich tot kerkdorpen ontwikkelen. Uitwijk was zelfs de woonplaats van de belangrijkste familie in de streek, later opgevolgd door Zandwijk, waar de motteburcht Altena werd gebouwd. Muilwijk en Klootwijk worden prestigieuze leengoederen, bij Honswijk komt een uithof van de Abdij van Berne. Deze ontwikkeling, het uitgroeien van een oorspronkelijke omheinde ruimte tot een boerderij, een vronnhof, een kerkdorp of zelfs een zetel voor de adel, is ook beschreven door Schütte, met Duitse en Engelse voorbeelden (Schütte, 1976, pp. 92, 119 en 173).

FRANKISCHE PAARDENFOKKERS?

De ontwikkelingsperiode van deze wijknederzettingen, ruim genomen van 850–1200, valt samen met de economische en maatschappelijke ontwikkeling van autarkie naar commerciële landbouw, en ook van horige boeren tot vrije ondernemers. Over de rechtsverhoudingen bij de inrichting en de ontginning in deze nederzettingen valt zonder schriftelijke bronnen weinig te zeggen. De mogelijkheid bestaat dat de producenten op de wijknederzettingen Frankische paardenfokkers waren en oorspronkelijk tot de familieleden of de dienstmannen van de grondheer behoorden. Op den duur ontwikkelden zich leenverhoudingen. Het regionale gezag kon zich zo voorzien van ruiters en manschappen. Naast het geslacht Van Uitwijk-Altena konden enkele andere families de riddermatige status bereiken of handhaven, zoals het geslacht Van Rijswijk.

CONCLUSIES

De wijknederzettingen bij Woudrichem kunnen op meerdere gronden geplaatst worden in de periode 850–1000. Zij behoren daarmee tot de oudste groep van wijknamen, die Blok in het rivierengebied onderkende. Het karakter van handelsnederzettingen hadden ze zeker niet. Waarschijnlijk was Woudrichem de plaats waar de handel zich al vroeg ontwikkelde. Er is een

duidelijke samenhang tussen deze nederzettingen aanwezig, waarbij gedacht kan worden aan een familieverband. De mogelijk wat oudere nederzettingen aan de zuidzijde van de Alm, te weten Giessen, Waardhuizen en Emmikhoven, speelden wellicht ook een rol in dit gezelschap. Het leidinggevende geslacht, dat van Uitwijk-Altena, behorend tot de adel van Teisterbant, had veel grondbezit en daarmee een sterke positie in deze regio.

Het is aannemelijk dat de ontginningsgeschiedenis van de Woudrichemmerwaard samenhangt met de wijzigingen die zich in de Vroege Middeleeuwen hebben voorgedaan in de loop van de Maas en daarmee in de karakteristieken van de Alm. Toen dit oude riviertje de taak van de Maas over moest nemen, moet het er onrustig zijn geweest met erosie, stroomverlegging en sedimentatie. Na de doorbraak van de Maas naar de Waal en de verzanding van de bovenloop van de Alm bij Rijswijk, zijn de oeverwallen van de Alm weer een goed milieu gaan vormen voor ontginning en bewoning.

Het Frankische rijk had in dit gebied strategische en economische belangen. Medewerking van de overheid, in de persoon van de koning of van de graaf, zal bij deze ontginning en kolonisatie hebben meegespeeld, daar berustte immers het recht op de wildernis. We komen dan dicht bij de gedachte aan *Staatskolonisatie*, die Schütte heeft uitgesproken voor het Wik-nederzettingengebied in Westfalen. Afgezien daarvan zijn de bevindingen van Schütte betreffende de Wik-nederzettingen voor ons deltagebied kenmerkend van betekenis, zoals de samenhang van wijknamen met iets oudere heemnamen in hetzelfde gebied. Wik is volgens Schütte een Germaans woord voor omheining. Dit levert een verklaring voor de wijk-toponiemen, die ons heeft bevrijd van de theorie van koopliedennederzettingen en ook van de gedachte dat er een waternaam met wijk aan ten grondslag zou moeten liggen. Er is aanleiding om te veronderstellen dat een wijk in het bestudeerde gebied een dochternederzetting was met een

bepaalde functie, en wel die van specialisatie op het fokken van paarden en/of runderen. Daartoe was grasland aanwezig, en bouwland dat geschikt was voor de teelt van haver en gerst. Woudrichem kan de plaats zijn geweest waar het vee werd verhandeld.

Duidelijk is geworden, dat de parallellen die er zijn met groepen wik-nederzettingen in Westfalen, beschreven door Schütte en met de wikelementen in Engeland, ons helpen bij het verkrijgen van beter beeld van de nederzettingsgeschiedenis in de Woudrichemmerwaard rond de overgang van Vroege en Late Middeleeuwen. Dit beeld hoeft niet representatief te zijn voor andere groepen wijknederzettingen, alleen al door de grote verschillen in de periode van ontstaan die er lijken te zijn. Dit vraagt om een bredere studie waarbij meer informatie uit schriftelijke bronnen onmisbaar zal zijn. Ook het vraagstuk van de rechtsverhoudingen bij de stichting van die nederzettingen is zonder schriftelijke bronnen niet op te lossen.

'Wijk'-settlements around Woudrichem

During the years, much has been written about the names on -wijk. This group of place-names has often been linked to old trade centres or, alternatively, to water courses. An alternative explanation, proposed by the German scholar L. Schütte (1976), is 'enclosure'. In the present article, the -wijk-settlements around the small town of Woudrichem (province of Brabant, the Netherlands) are studied. Colonisation of this region seems to have been linked to changes in river courses. During the early Middle Ages, the river Alm has functioned as the main course of the Meuse. After the Meuse again took a different course, the Alm lost its dynamic character and the river banks became ideal for settlement. Most -wijk-settlements in this region seem to date from the period 850-1000. The theory of Schütte fits good into the evidence for this region. It seems probable that the -wijk-settlements were daughter-settlements with a specialised function, i.e. the breeding of horses or cattle.

LITERATUUR

- ALBERTS, W.J. EN H.P.H. JANSEN (1964). Welvaart in wording; sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde van de Middeleeuwen. Nijhoff, 's-Gravenhage.
- BERKEL, G. VAN, EN K. SAMPLONIUS (1989). Het plaatsnamenboek; de herkomst en betekenis van Nederlandse plaatsnamen. Holkema & Warendorf, Houten.
- BLOK, D.P. (1958). De enken. Driemaandelijks Bladen, Nieuwe Serie 10, pp. 1-16.
- BLOK, D.P. (1963). Teisterbant. Mededelingen K.N.A.W., Afd.. Letteren, Nieuwe Reeks 26, no. 12.
- BLOK, D.P. (1965). Toponymische gegevens over Merovingisch-Karolingisch Midden- en West-Nederland. In: Frankisch, Merovingisch, Karolingisch. Van Gorcum, Assen, pp. 51-62.
- BLOK, D.P. (1977). Toponymische verkenningen in het land van Woerden. K.N.A.G. Geografisch Tijdschrift 11, pp. 399-406.
- BLOK, D.P. (1979). De Franken in Nederland. Fibula-Van Dishoeck, Haarlem (3e druk).
- BRAAMS, B.W. (1995). Weyden en zeyden in het broek; middeleeuwse ontginning en exploitatie van de kommen in het Land van Heusden en Altena. Proefschrift LU, Wageningen.
- BRAAMS, B.W. (2000). Oude topografische elementen in het Land van Heusden en Altena. Als print en als diskette aanwezig in het Streekarchief Land van Heusden en Altena te Heusden.
- CLAES, F. (1987). Inleiding tot de Oostbrabantse toponymie. Naamkunde 19, pp. 46-103.
- ES, W.A. VAN, EN W.J.H. VERWERS (1994). Handel in Karolingische potten. In: W.A. VAN ES & W.A.M. HESSING (RED.). Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland; van Traiectum tot Dorestad, 50 v.C-900 n.C. Matrijs, Utrecht, pp. 184-188.
- GYSSSELING, M. (1986). Oude namen te Antwerpen. Naamkunde 18, pp. 11-18.
- HARBERS, P. (1990). Bodemkaart van Nederland 1:50.000; toelichting bij kaartblad 44 Oost Oosterhout. Staring Centrum, Wageningen.
- HARDENBERG, H. (1953). Land van Heusden en Altena; toponymische gegevens. Brabantia 2, pp. 19-24.
- HENDERIKX, P.A. (1977). De zorg voor de dijken in het baljuwschap Zuid-Holland en in de grensgebieden ten oosten daarvan tot het einde van de 13e eeuw. K.N.A.G. Geografisch Tijdschrift 11, pp. 407-427.
- HENDERIKX, P.A. (1987). De beneden-delta van Rijn en Maas; landschap en bewoning van de Romeinse tijd tot ca. 1000. Verloren, Hilversum (Hollandse Studiën 19).
- HENDRIKS, J.P.C.A. (1990). Archeologie en bewoningsgeschiedenis van het Land van Heusden en Altena. Loevestein, Almkerk.
- KORTEWEG, K.N. (1948). Rechtsbronnen van Woudrichem en het land van Altena. Werken Ver. tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht, 3e reeks 14. Kemink, Utrecht (2 delen).
- K NZEL, R.E., D.P. BLOK EN J.M. VERHOEFF (1989). Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200. Amsterdam (Publikaties van het P.J. Meertens-instituut 8) (2e druk).
- MODDERMAN, P.J.R. (1953). Land van Heusden en Altena; oudheidkundige vindplaatsen volgens de gemeenten. Brabantia 2, pp. 13-17.
- MOERMAN, H.J. (1956). Nederlandse plaatsnamen, een overzicht. Brussel (Nomina Geographica Flandrica, Studiën 7).
- SCH TTE, L. (1976). Wik; eine Siedlungsbezeichnung in historischen und sprachlichen Bezügen. Böhlau, Köln, etc. (Städteforschung. Reihe A, Darstellungen Bd. 2).